

BIBLEISTIKADA DINIY MANBALARNI O'RGANISHDA ILMIY-TANQIDIY METODLARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Egamberganov Boburbek Atabek o'g'li

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi

“Dinshunoslik” yo'nalishi 4-bosqich talabasi

Email: boburbek.dinshunoslikfaoliyati@gmail.com

Rahimov Yosinbek O'tkir o'g'li

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi

“Dinshunoslik” yo'nalishi 4-bosqich talabasi

Annotatsiya: Maqolada zamonaviy bibleistika (yoki isagogika)ning yo'nalishidan biri bo'lgan – Bibliya matnlari tanqidining nazariy va metodologik asoslari ko'rib chiqilgan. Jumladan uning, tekstologik, tarixiy, adabiy, manbaviy, an'anaviy va tahririy tanqid yondashuvlari keltirib o'tilgan. Bunday yondashuv va nazariy asoslar bilan diniy manbaning yaratilish va tarqalish vaqtlarini identifikatsiya qilishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: Bibliyaning tanqidi, Bibliya, diniy manba, bibleistika, tekstologiya, tahrir.

ЗНАЧИМОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАУЧНО-КРИТИЧЕСКИХ МЕТОДОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ РЕЛИГИОЗНЫХ ИСТОЧНИКОВ В БИБЛЕИСТИКЕ

Эгамберганов Бобурбек Атабек угли

Студент 4-курса направления «Религиоведение»

Международной исламской академии Узбекистана

Рахимов Ёсинбек Уткир угли

Студент 4-курса направления «Религиоведение»

Международной исламской академии Узбекистана

Аннотация: В статье рассматриваются теоретико-методологические основы критики библейских текстов, которая является одним из направлений современной bibleистики (или isaгогики). В частности, упоминаются его

текстологический, историко-литературный, источниковедческий, традиционный и редакционный подходы. Такой подход и теоретические основы помогают выявить времена создания и распространения религиозных источников.

Ключевые слова: Критика Библии, Библия, религиозные источники, библеистика, текстология, редактирование.

THE IMPORTANCE OF USING SCIENTIFIC-CRITICAL METHODS IN THE STUDY OF RELIGIOUS SOURCES IN BIBLIOGRAPHY

Egamberganov Boburbek Atabek ugli

4th-level student of the International Islamic Academy of Uzbekistan, majoring in "Religion".

Rahimov Yosinbek Otkir ugli

4th-level student of the International Islamic Academy of Uzbekistan, majoring in "Religion".

Abstract: *The article examines the theoretical and methodological foundations of criticism of biblical texts, which is one of the directions of modern biblical studies (or isagogy). In particular, his textological, historical, literary, source, traditional and editorial criticism approaches are mentioned. With such an approach and theoretical foundations, it helps to identify the times of creation and spread of religious sources.*

Key words: *Criticism of the Bible, Bible, religious source, biblical studies, textology, editing.*

Kirish.

Hozirgi kunda diniy manbalarni o'rganish doirasida dinshunoslik yo'nalishining ichiga kiruvchi bir qancha ilmiy tarmoqlar mavjud bo'lib, mavzuga kirishmasdan oldin shular haqida to'xtalib o'tish o'rinli bo'ladi.

Bibleistika – xristianlikdagi muqaddas matnlar (xususan, Bibliya va uning tarkibiga kiruvchi kitoblar)ni va ularning turli talqinlarini o'rganuvchi fan tarmog'i hisoblanib, XVIII asrdagi ilk bibleist Iogan Bengel tomonidan (Yangi Ahd tekstologiyasi tarmog'i bilan birga) asos solingan. XIX asrda makzur soha Yevropa mamlakatlarida keng tarqalib A.A.Olesnitskiy, G.P.Pavskiy, V.P.Ribinskiy, I.G.Troitskiy, N.N.Glubokovski, M.S.Palmov, F.G.Eleonskiy, A.P.Lopuxin, P.I.Kazanskiy kabi mashxur bibleist olimlar yetishib chiqqan [1].

Isagogika – XVI asrning yarmida yuzaga kelgan bibleistikaning ichida rivojlangan ilmiy tarmoqlardan biri bo‘lib, Bibliya matnlarining tarixiy va xronologik ildizlari, xususan, uning tarqalishi, rivojlanishi va nusxalari keng o‘rganiladi. Aynan shu isagogika sohasining ichiga Bibliyaning tanqidi kabi alohida yo‘nalish ham kiradi [2].

Bibliyaning tanqidi – Bibliyaning yozilish vaqti va muallif (yoki muharrir)ini aniqlash, uning asl matnlarini keyin qo‘shilganlaridan ajratib olish va falsifikatsiya (ya‘ni, tarkibi keyinchalik o‘zgartirilgan joylari)ni aniqlashga qaratilgan ratsional metodlar yig‘indisidan iborat bo‘lgan fan tarmog‘i hisoblanadi [3][4]. Uning ichida adabiy, tekstologik, tarixiy, teologik va manbaviy tanqid metodlari mavjud [5].

Bibleistik tekstologiya – bu fan tarmog‘i asosan matnning ko‘rinishi, uning talqinlari, turli xil yondashuvlari, unga berilgan izohlar va matnning asliy holatini o‘rganish vazifalarini o‘z ichiga olgan bo‘ladi [6:3].

Muqaddas diniy manbalardan hisoblanadigan – Bibliyaning ichidagi kitoblarning hozirgi kunimizgacha asl nusxasi yetib kelmagani barchaga ma‘lum. Ammo, shunday bo‘lsada cherkov vakillari va xristian olimlari tomonidan yuqoridagi manbalarning ba‘zi ko‘rinishlari (papyrus yoki pergamentga yozilgan parchalari, arxeologik qazishma ishlaridan topib olingan artefaktlardagi yozuvlari) saqlanib qolgan, xolos. Xristianlik dinining rivojlanishi va cherkovlarning targ‘ibot ishlari davomida dunyoda Bibliya matnlarining bir qancha tarjima va tahririy ko‘rinishlari yoyilib borgan. Ulardan hozirgi kunimizgacha bemaol foydalaniladi. Xususan, g‘arb mamlakatlari o‘zining maxsus tarjima ko‘rinishlaridan, sharq mamlakatlari ham o‘zi tanlagan tarjima ko‘rinishidan foydalanadi. Ya‘ni, bular faqat tarjima va tahrir ostidagi ko‘rinishlar bo‘lib aslidan yiroqlashgan hisoblanadi. Chunki, bilamizki, manba qachonki o‘zining tili va tekstologik holati buzilmagandagina aslligi tan olinadi. Tarjima va tahrir esa, buning boshqacha ko‘rinishi bo‘lib, unda boshqa tilga o‘girilgan, sharh yoki izohlar qo‘shilgan, ba‘zi joylari lingvistik yoki diniy tahrirga uchragan bo‘ladi.

XV-XVI asrdagi renessansda ilk bosma ishlari vujudga kelib, turli kitoblar va manbalar bosmadan chiqarila boshlaydi. Shunda Bibliyaning bosma ishlarida unda judayam ko‘plab falsifikatsiya, tekstologik tahrir va talqinlar uchragani uchun bir qancha muammolarga duch kelinadi. Keyinchalik, xristian cherkovi vakili ierey (*xristianlik cherkovidagi katta rutbadagi*) A.Andreevning fikriga ko‘ra «ilmiy bibleistikaning kuchli va manfaatli tarmoqlaridan bo‘lmish tekstologiya tarmog‘i vujudga keladi» [1:75:212-223][7-34:36]. Albatta, bu ham o‘sha Bibliya matnlaridagi so‘z va birikmalarni aniqlash, noaniq so‘z shakllariga esa munosib istilohlarni qo‘llash (yoki yana qo‘shimchalar kiritish) uchun fanga kirib keladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya.

Ushbu fan tarmog‘i yuqorida keltirilganidek XV-XVII asrlar oralig‘ida vujudga keladi. Reformatsiyalar davrida xristianlikning bir qancha oqimlari (sektalar) va yo‘nalishlari ham rivojlanib boradi. Ayni damda xristianlik diniy manbalarini o‘rganishda ham ob‘ektivlikni saqlagan holda o‘rganish metodlari amaliyotga tatbiq etila boshlaydi. Avvalda e‘tiqod vakillari Bibliyani «ilohiy»lashtirib, unga teologik nuqtai-nazardan qaragan bo‘lsalar, keyinchalik gumanitar fan olimlari va faylasuflarning Bibliyaning yozilishiga oid olib chiqqan tanqidiy nazariyalaridan so‘ng kishilarda manbaga nisbatan ob‘ektiv qarash kuchayib ketadi. Albatta, undan oldin ham Bibliyaga nisbatan tanqidiy nazariyalar mavjud bo‘lgan (xususan, XVI asrda yashab o‘tgan nemis ilohiyotchisi A.Karlshtad, Eski Ahddagi Musoning besh kitobi (Tavrot)ning Muso payg‘ambar tomonidan yozilmaganini ta‘kidlagan). Ammo, oradan vaqtlar o‘tib bu kabi tanqidiy ruhdagi yondashuvlar kuchayib boradi.

Bibliyani ob‘ektiv yondashuv asosida o‘rgangan fan olimlari unda ko‘plab tekstologik va tarixiy xatolar mavjudligini e‘tirof etganlar. Ammo, bu doimo xristian cherkovi ruhoniylari va ilohiyotchilari tomonidan rad etilib kelingan (buning sababi ularning teologik nuqtai-nazardan yondashib, e‘tiqodga ko‘proq yon bosganliklari sababidan bo‘lishi ham mumkin).

Ilk bor Bibliyani ratsional va ob‘ektiv yondashuv asosida o‘rganishni yoqlab chiqqan XVII asrlik ingliz faylasufi *Tomas Gobbs* (1588-1679) bo‘lib, u 1951-yilda «Leviafan» kitobini nashr ettiradi. Mazkur kitobda muallif, alohida bir bobni «Xristian davlati haqida» mavzusiga ajratib, unda «Muqaddas kitoblar (xususan, Bibliya)ning aniq kim tomonidan yozilgani noma‘lum» ekanini keltirib o‘tganini ko‘rishimiz mumkin.

Bundan tashqari olim T.Gobbs o‘zining kitoblarida, Eski Ahd tarkibidagi Musoning besh kitobi sifatida keltiriladigan Tavrotning muallifligi qanchalik ko‘p Muso payg‘ambarga nisbat berilmasin buning noto‘g‘ri ekanini ta‘kidlaydi. Bunga dalil sifatida u Tavrotning beshinchi kitobidagi quyidagi matnlarni keltiradi: «*Muso vafot etganda 120 yoshda edi. Lekin ko‘zlarining nuri hali so‘nmagan edi, g‘ayrati yo‘qolmagan edi. Isroil xalqi Mo‘ab tekisligida Muso uchun o‘ttiz kun aza tutdi. Muso uchun aza kunlari tamom bo‘ldi*» (Qonunlar 34:7-8) [7:271]. Ya‘ni, agar kitobni Musoning o‘zi yozgan bo‘lganda, uni III shaxs nomi bilan yozmasdi, deb sharhlaydi. Yuqoridagi matnda esa aynan voqeani chetdan kuzatib turgan yoki kimlardandir eshitgan, bilgan III shaxs tomonidan yozilganini ko‘rishimiz mumkin. Shuning uchun ham ko‘plab xristian ruhoniylari Tavrotning ushbu besh kitobi («Ibtido», «Chiqish», «Levilar», «Sahroda» va «Qonunlar»)ni Muso payg‘ambarga nisbat bersalarda, T.Gobbs bu kitoblarni aslida u yozmaganini ta‘kidlaydi.

T.Gobbs nafaqat ushbu Musoning besh kitobi, balki undan tashqari Eski Ahd tarkibiga kiruvchi «Yo‘shua», «Hakamlar», «Rut», to‘rtta «Shohlar» kitoblari, «Ezra», «Nahimiyo», «Ester», «Ayyub payg‘ambar», «Zabur», «Sulaymon payg‘ambarning hikmatlari», «Voiz» va «Sulaymon payg‘ambarning go‘zal qo‘shig‘i» kabi kitoblarning ham muallifi aslida noaniqligini keltiradi. Jumladan, «Shohlar» kitoblari yahudiylar Bobil surgunidan qaytganlaridan so‘ng yozilib-jamlangan.

«Ayyub payg‘ambar»ning kitobiga keladigan bo‘lsak, aslida Ayyub – tarixiy shaxs bo‘lib, kitobda esa uning tarixiyliigi emas, balki shunchaki oddiy rivoyat tarzida keltirilgan (ya‘ni tarixiylikdan yiroq bo‘lgan nazariy va ilohiy ma‘lumotlar bilan cheklanilgan, xolos).

Umumiy olib qaraganda olim T.Gobbs Eski Ahd tarkibiga kiruvchi barcha kitoblarning muallifi mavhum ekanligini ta‘kidlab, ularni aniqlashning ilojisi yo‘qligini aytadi. Xususan, hozirgi kunimizdagi Eski Ahd tarkibidagi kitoblarning barchasi yahudiylar Bobil surgunidan qaytganlaridan so‘ng ruhoniy *Ezra* tomonidan jamlangan. Shuning uchun ham, mazkur kitoblarni ilk bor kanonlashtirgan kishilar ham cherkov sifatida ruhoniy *Ezra* va *Nahimiyo* bo‘lgan. Olim shuning uchun ham bunga nisbatan «*Muqaddas kitoblarni ularning mualliflari emas, balki, cherkovning o‘zi kanonlashtiradi*», deb keltiradi [8:172-173].

Bibliya kitoblariga tanqidiy ruhda yondashgan yana bir materialist olim gollandiyalik *Benedkit Spinoza* (1632-1677) bo‘lib, E.V.Misetskiyning so‘ziga ko‘ra B.Spinozaning «Богословско-политический трактат» («Ilohiy-siyosiy risola»)si hozirgi kundagi Bibliyaning tanqidi va germeneytikasi tarmoqlarining asosi bo‘lib hizmat qilgan [9:63]. B.Spinoza manbalarni asosan tarixiy nuqtai-nazardan tanqid qilgan bo‘lib, ushbu matnlarning qachon va qanday jamlangan, o‘sha davrdagi diniy muhitning aslida qanday bo‘lganini bilish ishtiyoqi bilan qaragan. Shuningdek, olim Bibliyaga ilohiylik sifatini bermay, balki, ilmiy metodologik tahlil usullari bilan yondashish kerakligini yoqlagan. Shuning uchun bo‘lsa kerak, u Bibliyaga nisbatan, «ilohiy» shaxslar tomonidan bitilgan kitob emas, balki oddiy tarixiy manba sifatida qaragan. U o‘zining «Богословско-политический трактат» («Ilohiy-siyosiy risola»)sini yahudiylar aslida o‘zlariga berilgan diniy manbalarni saqlab qola olmay, o‘zlaridan keyingilarga yetkaza olmaganlarini tanqid ostiga olishdan boshlaydi. Shuning uchun undagi tarixiy xronologik tartiblar ham buzilgan bo‘lib aksariyati tushirib qoldirilgan yoki umuman yetib kelmagan, deb keltiriladi. Shu bilan birga olim quyidagilarni ham ta‘kidlaydi:

- *Muqaddas kitobda hech qanday oliy g‘oya va ilohiylik yo‘q bo‘lib, unda shunchaki yahudiylarning rivojlanish tarixi keltirilgan;*

- *Muso payg‘ambar – tarixiy shaxs, ammo, Tavrotning beshta kitobining muallifi Muso payg‘ambar hisoblanmaydi;*

- *Tavrotning beshta kitobining ham jamlovchisi aslida Ezra hisoblanadi;*
- *Muso payg‘ambar faqatgina Xudodan berilgan amr va ahdlarni yozgan bo‘lib, u keyinchalik Eski Ahd kitoblari tarkibining turli joylariga yozilgan, ammo, aynan qaysi birida uning muallifligi saqlanib qolingani noma‘lum;*
- *«Yo‘shua» kitobining asl muallifi ham aslida Yo‘shua ben Nun emas, balki Ezra hisoblanadi;*
- *Muqaddas kitobda ko‘plab noaniqliklar va bir masalaga turlicha yondashuvlar keltirilgan [10:22-30].*

Bibliyaga tanqidiy ruhda yondashgan yana bir bibleist XVII asrdagi fransuz ma‘rifatparvari, yozuvchi va publitsist *Pyer Beyl* (1647-1709) bo‘lgan. Uning fikricha, ilm va din hech qachon bir taraflama bo‘lolmaydi. Uning tanqidiy yondashuvlari asosan skeptik ko‘rinishda bo‘lib, R.Dekart va M.Montenning falsafasiga qaratilgandi. Shuning uchun bo‘lsa kerak, uning ilmiy merosi va asarlari orqali XVIII asrda Fransiya yerlariga materializm va ateizm g‘oyalari kirib boradi.

Shu bilan birga XVIII asrda yashagan nemis protestant ilohiyotchisi va tarixchi *Iogan Solomon Zemler* (1725-1791) ham o‘zining Bibliya haqidagi tanqidiy ilmiy izlanishlari bilan mazkur sohaning keng yoyilishiga olib kelgan. Olim Bibliyaning germeneytik va tekstologik tahlil-metodlarini ishlab chiqadi va fanga kiritadi. U o‘zining «Либеральная интерпретация Нового Завета» («Yangi Ahdning liberal talqini») asarida, Bibliyadagi allegoriya (aforizmik ko‘rinishlar, masal, bo‘rttirish va h.k.)larni qat‘iy rad etgan va uni o‘rganishda tarixiy, topologik va anagogik yondashuvlar kuchsiz ekanligini keltirib o‘tgan.

I.S.Zemler tomonidan yozilgan «Трактат о свободном исследовании канона» («Qonunlarni erkin tadqiq etish haqida risola»)sida Bibliya matnlarini ilohiylashtirmay, uni faqatgina tarixiy yondashuv asosida o‘rganish g‘oyasini yoqlaganini ham ko‘rishimiz mumkin [11].

I.S.Zemlarning qarashiga ko‘ra:

- *Eski Ahd tarkibidagi ko‘plab kitoblar, xususan, «Sulaymon payg‘ambarning go‘zal qo‘shig‘i», «Rut», «Ezra», «Nahimiyo», «Ester» kitoblari ilohiy emas;*
- *«Zabur» kitobida Iso Masihning dunyoga kelishiga doir bashorat keltirilmagan (ba‘zi xristian vakillari unda bashorat kelganini iddao qilishgan);*
- *Yangi Ahd tarkibidagi «Ibroniylarga maktub», «Butrusning birinchi maktubi», «Yuhannoga ayon qilingan vahiy» kitoblarning muallifi mutlaqo noma‘lum ekanligini keltirgan.*

1774-yilda olim G.E.Lessing *G.S.Reymarus* (1694-1768)ning «Volfenbyuttel parchalari»ni bosma nashrlarda eʼlon qiladi. Mazkur parchalarda G.S.Reymarusning ilohiyot fanlari doirasidagi izlanishlari va falsafiy gʻoyalari, jumladan, xristianlik taʼlimotiga oid bir qancha tanqidiy yondashuvlari keltirilgandi. Masalan:

- *Iso Masih taʼlimotining asliy (avvalda kelgan holicha) koʻrinishi yetib kelmagan;*

- *Yangi Ahd tarkibidagi Injillarda koʻplab ziddiyatlar mavjudligi va h.k.*

Bibliyaning tanqidi tarmogʻi boʻyicha XVIII-XIX asrda faoliyat olib borgan olimlar qatorida *D.V.Vilgelm, F.K.Baur, D.F.Shtraus, V.P.Ribinskiy, Yu.Velgauzen, K.Laxman, B.Jout, B.Uestkott, D.Laytfut* va *E.Xarte* kabi mashxur bibleistlarning ilmiy merosi katta oʻrin tutadi.

Bibliyaning tekstologik tadqiqotlariga keladigan boʻlsak, u milodiy II asrlarda ilohiyotchi Iskandariyalik Origen (Ориген Александрийский) tomonidan ilk bor Eski Ahdni sharxlash maqsadida yozilgan «Geksapl» yozmalari asosida vujudga kelgan.

Muhokama.

Bibliyaga ilmiy-tanqidiy yondashuvda «*Yuhanno qoʻshimchasi*» ham alohida tilga olinuvchi mavzulardan biri hisoblanadi.

Yuhanno qoʻshimchasi (lotin tilida «*comma Johanneum*») – diniy manbalarni tadqiq etish, dinshunoslik, isagogika va bibleistika sohalarida doimiy koʻtarilib kelinadigan dolzarb masalalardan biri boʻlib, Bibliya tarkibidagi Yangi Ahdning «Yuhanning birinchi maktubi» kitobi 5-bob 7-8 matnlarga qaratilgan. Unga koʻra, keltirilgan «*Osmonda bunga uchta guvoh bor: Ota, Kalom va Muqaddas Ruh. Bu uchovi bir. Yerda ham bunga uchta guvoh bor: Ruh, suv va qon*» (1 Yuhanno 5:7-8) matni asl manbada uchramaydi va keyinchalik interpolatsiya («oʻzgartirish kiritish») sifatida qoʻshilgan deyiladi.

Matnning asl yunon tilidagisi quyidagicha keltirilgan:

«*ἐν τῷ οὐρανῷ, ὁ Πατήρ, ὁ Λόγος καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα, καὶ οὗτοι οἱ τρεῖς ἓν εἰσιν. καὶ τρεῖς εἰσιν οἱ μαρτυροῦντες ἐν τῇ γῆ, τὸ πνεῦμα καὶ τὸ ὕδωρ καὶ τὸ αἷμα καὶ οἱ τρεῖς εἰς τὸ ἓν εἰσιν*»

Eng qiziq tarafi, aynan mazkur matn sababli xristianlik taʼlimotida «*Muqaddas uchlik*» yoki «*Troitsa*» (*ota Xudo, oʻgʻil Xudo va Muqaddas Ruh*) eʼtiqodi shakllangan. Ammo, «*Troitsa*» haqida Yangi Ahdning boshqa hech bir joyida matn keltirilmagan. Shuning uchun yuqorida keltirilgan jumla «*Troitsa*»ni asoslovchi yagona dalil boʻlib,

u ham aslida keyinchalik qo‘shilgani ya’ni o‘zgartirilgani aniqlangan. Shuning uchun ushbu «qo‘shilgan» matnga nisbatan «Yuhanno qo‘shimchasi» atamasi qo‘llanadi (1-rasmda IV asrga oid «Sinay kodeksi»ning (1 Yuhanno 5:7-8) matni bo‘lib, qizil rangdagi o‘rinlarda «Yuhanno qo‘shimchasi» mavjud emasligini ko‘rsatmoqda).

Bibliyani tarjima qilish instituti tomonidan 2016-2018 yillardagi yangi tahrirlangan nusxasida endilikda mazkur matn quyidagicha («Yuhanno qo‘shimchasi» olinib tashlangan holda «Sinay kodeksi» muvofiq) keltirilmoqda: «*Shunday qilib, bunga uchta guvoh bor: Ruh, suv va qon. Ular bir xil guvohlik berishyapti*». Ya’ni, Troitsa haqida keltirilgan soxta matn mazkur nusxada olib tashlangan.

Bibliyaning shakllanishi va jamlanishi haqida O‘zbekistonlik olimlar ham bir qancha ilmiy izlanishlar olib borishgan va o‘zlarining kitoblarida keltirib o‘tganlar. Jumladan, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dinshunos olim O.Ernazarov esa bu masalada o‘zining «Diniy manbalarni qiyosiy o‘rganish» qo‘llanmasida «*Bibliyaning bugungi kungi holati shakllanishida ko‘plab mualliflar ishtirok etganlar, ya’ni yillar davomida uning tarkibiga kitoblar qo‘shish, uning bo‘limlarini raqamlash, undagi ba’zi oyatlarni she’riy qolipga solish bilan turli mualliflar shug‘ullanganlar*», deya keltirib o‘tgan. Shu bilan birga, Bibliyaning jamlanish tarixi bo‘yicha esa «*Yangi Ahdni tashkil etgan barcha kitoblar Iso Masih vafotidan keyingi dastlabki yuzyillik ichida yozilgan bo‘lib, ulardan qaysi biri Yangi Ahd tarkibiga kirishi yoki olib tashlanishi to‘g‘risidagi yakuniy qarorga milodiy IV asrdagina kelingan*»ligini, hamda «*Iso payg‘ambar haqidagi hikoyalarni o‘z ichiga olgan to‘rt Injil har doim xristian matnlarining eng asosiysi hisoblangan. Xristianshunos mutaxassislar fikricha, Iso payg‘ambar osmonga ko‘tarilgach bir necha o‘n yillar davomida uning bevosita izdoshlarining xotiralari og‘zaki ravishda avloddan-avlodga yetkazilgan. Ilk yozma rivoyatlar, katta ehtimol bilan milodiy 50-yillarda, hech qanday hikoyasiz faqat so‘zlar ro‘yxatidan iborat shaklda yaratilgan. Bularning hech biri asl holda saqlanib qolmagan*» deya keltiradi.

Bibliyaning aslidan tashqari tarjimalari ko‘p bo‘lgani uchun ham turli xil nusxalari ko‘payib, tarjimada mualliflar tomonidan o‘zlari lozim tutgan so‘zlar va iboralar bilan boyitilib borilgan. Masalan, Bibliyaning turli xil nusxalari qatorida *Targum nusxasi* (er. avv., 600-yillar), *Septuaginta* (er. avv., 250-yillar), *Peshitta* (200-

yillar), *Sinay kodeksi* (350-yillar), *Vulgata Iyeronima* (405-yillar), *J.Viklif Bibliyasi* (1380-yil), *Gutenberg Bibliyasi* (1455-yil), *Valensiya Bibliyasi* (1478-yil), *Martin Lyuter Bibliyasi* (1522-yil), *Jeneva Bibliyasi* (1560-yil), qiroli *Iakov Bibliyasi* (1611-yil), *Yelizaveta Bibliyasi* (1751-yil) va boshqa nusxalari shular jumlasidandir.

«Bibliya tarjimalaridagi farqlar quyidagi jihatlar bilan ajralib turadi:

1. Dinamik ekvivalentli tarjima;
2. Rasmiy tarjima (ya'ni so'zma-so'z tarjima);
3. Idioma yoki turli frazalar orqali tarjima.

Dinamik ekvivalent tarjimalarida oldingi qilingan tarjimalardan bevosita foydalangan holda tarjima qilinadi. So'zma-so'z qilingan tarjimalarda esa tarjimon asosan so'zning mazmuniga urg'u beradi. Frazalar orqali qilingan tarjima o'z nomidan ko'rinib turganidek matnlarda kelgan tarjima qilish qiyin bo'lgan iboralarni iste'molda bo'lgan parallel iboralarga almashtirish orqali amalga oshiriladi. Ibroniya va yunon tillari Bibliyaning ilk tili bo'lib, barcha tillarda bo'lgani kabi, bir qancha idiomalar hamda tarjima qilish oson bo'lmagan so'zlar, jumlar mavjud. Bularni faqatgina parallel ibora va so'zlar orqali boshqa tillarga tarjima qilish mumkin. Misol uchun, katolik cherkovining ingliz tili tarjimasi bo'lmish Yangi amerikancha Bibliyada Protestant tarjimalari kabi parallel idiomalari ishlatilgan. Zamonaviy Bibliya tarjimalarida so'zma-so'z tarjimalar kuzatiladi. Ularga Yangi Amerika Standart Bibliyasi, Yangi Xalqaro Bibliya hamda Darbiy Bibliyasi (*Darby Bible*)ni misol qilib olishimiz mumkin.

Rasmiy ekvivalent va dinamik (yoki "funktional") ekvivalentlik tarjima uslublari o'rtasidagi munozara barcha qoidalarni qamrab olgan ingliz tili versiyasining foydalanishi bilan ko'paydi. Turli atamalar bu rivojlanish uslubiga qarshi turdi ba'zan uni himoya qildi. Ba'zi oldingi tarjimalarning yangi nashrlari bu o'zgarishlarni qabul qilish bilan yangilandi. Ularga Yangi *Quddus Bibliyasi* (1985-yil), Yangi tahrirdagi *Standart Versiya* (1989-yil), qayta ko'rib chiqilgan Ingliz tilidagi Bibliya (1989-yil) kiradi» [12:241-242].

Natijalar.

Bilamizki, paleografiya, tekstologiya va manbashunoslikda interpolatsiya va ekstrapolatsiya terminlari keng qo'llaniladi.

Interpolatsiya deganda, manbaning asl nusxasida bo'lmay keyinchalik unga kiritilgan qo'shimcha, o'zgartirish yoki tekstologik buzilishga aytiladi. Ya'ni, asl manbada bo'lmay turib, uni «huddi shunday» deb keltirib o'tiladi va manbaga turlicha o'zgartirishlar kiritiladi.

Interpolatsiya masalasini yanada chuqurroq anglash uchun misol keltiradigan bo'lsak, Yangi Ahdning Matto Injiliga qaraymiz, unda: «*Iso javob berib dedi: — Yetarli imoningiz yo'qligi uchun shunday bo'ldi. Sizlarga chinini aytayin: agar*

zig'irday imoningiz bo'lib, shu toqqa: "Bu yerdan u yerga ko'ch", — deb aytsangiz, tog' ko'chadi. Sizlar uchun imkonsiz narsa bo'lmaydi» (Matto 17:20-21) deb keltirilgan qismi, boshqa nusxalarda quyidagicha keltirilgan: «Iso ularga: - E'tiqodsizligingiz uchun! – dedi. – Chindan, sizlarga aytamanki: agar bir xantal doniday ishonchingiz bo'lsa-yu, bu toqqa: Bu yerdan u yerga ko'ch, - deb aytsangizlar, u ko'chadi. Sizga hech bir narsa imkonsiz bo'lmaydi. Biroq bu toifa jinlar ibodat va ro'zadan boshqa narsa bilan chiqmas».

Bibliya tarkibidagi kitoblarda ham juda ko'plab interpolatsiya holatlari uchraydi. Masalan, Matto Injili misolida ko'radigan bo'lsak quyidagilarni belgilasak to'g'ri bo'ladi:

- «Yo'shiyo Yohayihinni va boshqa o'g'il farzandlarni ko'rdi» (Matto 1:11) matni ba'zi yunon qo'lyozmalarida quyidagicha keltirilgan: «Yo'shiyodan Yohayiqim tug'ildi. Isroil xalqi Bobilga surgun qilingan davrda Yohayiqim Yohayihinni va boshqa o'g'il farzandlarni ko'rdi».

Bibliyaning 1992-yildagi Stokgolm tarjimasida esa mazkur matn quyidagicha keltirilgan: «Yo'shiyodan Yo'akim tug'ildi. Yo'akimdan Bobilga surgun bo'lish davrida Yakuniyo bilan aka-ukalari tug'ildilar» [13:1156,1757].

- «Ammo Maryam O'g'ilni tug'maguncha Yusuf Maryamga yaqinlashmagan» (Matto 1:25)dagi matnning boshqa yunon qo'lyozmalarida «to'ng'ich o'g'li» so'zlari bilan keltirilgan [13:1157, 1758].

- «O'z yaqinidan hatto g'azablangan odam ham hukm qilinadi» (Matto 5:22)ning ba'zi qo'lyozmalarida «hatto behuda g'azablangan odam», «behuda g'azablansa» so'zlari ham qo'shilgan. [13:1160, 1759].

- «Dushmanlaringizni yaxshi ko'ringlar. Sizlarni quvg'in qilganlar uchun ibodat qilinglar» (Matto 5:44) matnining boshqa qo'lyozmalari quyidagicha tarzda keltirilgan: «Sizni la'natlaganlarni duo qilinglar. Sizdan nafratlanganlarga yaxshilik qilinglar. Sizning nomingizga isnod keltirganlar uchun, sizlarni quvg'in qilganlar uchun ibodat qilinglar». [13:1161, 1760].

- «Yashirincha qilgan bu ishimizni ko'rgan Otangiz sizni taqdirlaydi» (Matto 6:4)ning boshqa qo'lyozmalarida «...sizni aniq taqdirlaydi» deyiladi. [13:1162, 1760].

- «Bizni vasvasaga duchor qilmagin, Yovuz shaytondan xalos qilgin» (Matto 6:13) matni boshqa manbalarda «...Saltanat, kuch-qudrat va shon-shuhrat to' abad Senikidir. Omin!» degan jumlar ham qo'shilgan.

- «Olomon bu voqeani ko'rib, qo'rqib ketdi» (Matto 9:8) boshqa qo'lyozmalarda «...hayratga tushdi» so'zlari bilan keltirilgan. [13:1165, 1761].

- «...Donolik to'g'ri ekanligi o'z natijasidan ayon» (Matto 11:19) ba'zi yunon qo'lyozmalarida «...Xudoning donoligini tan olganlar Uning donoligi to'g'ri ekanligini ko'rsatib turibdilar» shaklida keladi.

Bibliyaning 1992-yildagi Stokgolm tarjimasida mazkur joyi «...*Va lekin ilohiy hikmat unga rioya qiluvchilar orqali tasdiqlanadi*» sifatida keltirilgan [13:1169, 1762].

- «*Bu xalq Meni tilidagina izzat qiladi*» (Matto 15:8) boshqa yunon qo'lyozmalarida «*Bu xalq Menga yaqinlashar faqat og'izda, Meni tilidagina izzat qiladi*» shaklida keltiriladi. Yana boshqa tarjimalarda esa bu joyi «*Bu xalq Menga yaqinlashar faqat og'izda. Va Meni hurmatlar faqat tilida. Lekin dili esa Mendan uzoqdur*» sifatida keltirilgan. [13:1175, 1763].

Xulosa.

Demak, yuqoridagi matnlardan, uning turli xil tekstologik va interpolativ uchrash holatlarini ko'rdik. Bu, aynan manbaning ko'p joylari tekstologik va lingvistik turdagi o'zgartirishlarga uchraganining yaqqol dalili bo'ladi.

Misol tariqasida keltirgan yuqoridagi matnga qarasa, Matto Injilining aslidan tashqari tarjima va ko'plab nusxalarida turli talqinlar, tekstologik va terminologik qo'shimchalar kiritilgani aniqlashadi. O'z o'rnida savol tug'iladi, demak, manba turli o'zgarishlarga uchragan bo'lsa, manbaning ichidagi g'oyalar, qarashlar va tushunchalar ham o'zgarganmi? Masalan, yuqorida ko'rib chiqqan «Yuhanno qo'shimchasi»da keltirilgan «Troitsa» e'tiqodi haqida aniq dalil faqat shu joyida uchraydi xolos. Boshqa Injillarda uchramaydi. Ya'ni, birgina matn va undagi g'oya «...*uchta guvoh bor: Ruh, suv va qon*»ning «*uchta guvoh bor: Ota, Kalom va Muqaddas Ruh*»ga o'zgartirilishi bilan katta e'tiqodiy burilish yasagan. Agar unda ushbu «*uchta guvoh bor: Ota, Kalom va Muqaddas Ruh*» qo'shimchasi kiritilmaganda xristianlik ta'limotida uchlik haqidagi (ota Xudo, o'g'il Xudo va Muqaddas Ruh) e'tiqod shakllanmagan bo'lardi.

Bibliyaning Yangi Ahd takibidagi kitoblarida Iso Masih va uning yerdagi hayoti haqida bayon qilinadi. Xristianlik tarixida havoriy (apostol)larning Iso Masihga bergan ta'riflari asosida keyinchalik uning ilohligi to'g'risidagi e'tiqodlar shakllanib, to hozirgi kunimizgacha u «*o'g'il Xudo*» sifatida xristian e'tiqidchilarining sig'inish ob'ekti sanalib kelinadi.

Agar birgina «Yuhanno qo'shimchasi» sababli katta e'tiqodiy ta'limot shakllangan bo'lsa, unda Iso Masihning osmonga ko'tarilgandan so'ng jamlangan «Injil»larda kiritilgan qo'shimchalar, unga berilgan ilohiylik vasflari asosida – xristianlik kabi jahon dining yuzaga kelishi tabiiy hol bo'lgan. Chunki, kishi vafot etishi bilan unga qanday vasf va xarakter berilsa ham, aslida barcha u kishiga emas, balki unga atalgan so'zlar va xarakterlarga e'tibor beradilar.

Ilmiy nuqtai-nazardan olib qaraydigan bo'lsak, «Injil»lar milodiy 50-150-yillarda yozilib IV asrlarda tizimlashtirilganini inobatga olsak, yana bir savol tug'iladi, nega mazkur «Injil»lar Iso Masihning hayotlik davrida yozilmadi? Nega oradan 2-3 ta avlod vakillaridan so'ng yozildi? Bu 2-3 ta avlod vakillarining tilidan-tiliga o'tgan Iso

Masih haqidagi rivoyatlar soʻzma-soʻz bir xil boʻlganmidi? Agar soʻzma-soʻz u haqidagi rivoyatlar va taʼlimotning asosi bir xil boʻlsa, nega bitta emas balki «Matto Injili», «Mark Injili», «Luqo Injili» va «Yuhanno Injil»lari sifatida birdaniga toʻrttasi shakllandi?

Shuning uchun ham xristian olimlari, tadqiqotchilar, tarixchilar va manbashunoslarning qoʻlida muayyan bir aniq «mana shu ilohiy kitob, u Iso Masihning davrida yoki u tomonidan yozilgan» deb aytishga asosli dalil yoʻq.

Islom dinida, xususan, Qurʼon va hadis kitoblarida Iso Masih (islom dinida – Iso alayhissalom) toʻgʻrisida nisbatan mantiqqa toʻgʻri keladigan eʼtiqodiy dalillar mavjud boʻlib, ularda xristianlikning aksi oʻlaroq Iso Masih insoniy sifatlar bilan qamrab olinib paygʻambar (“nabiy”) boʻlganligi keltirilgan. Shu bilan birgalikda, Iso alayhissalomga Alloh taolo tomonidan Injil nozil qilingani ham taʼkidlanib (Oli Imron surasi 48-oyat, Moida surasi 46-oyat), keyinchalik uning odamlar tomonidan oʻzgartirilgani aytiladi (“*tahrif*”). Shuning uchun ham Islom dinida Matto, Mark, Luqo va Yuhanno tomonidan yozilgan «Injil»lar qatʼiyan rad etiladi. Chunki, Islom nuqtai-nazariga koʻra Alloh taolo tomonidan nozil qilingan Injilda hech bir kishining qoʻli boʻlmagan va u bevosita Iso alayhissalomga hayotlik davrida tushirilgan. Xristianlik taʼlimotida esa, havoriylar Iso Masihning osmonga koʻtarilganidan soʻng oradan vaqtlar oʻtib oʻzlari «Injil»larni yozib kitob holiga keltirishgan.

Bibleistikaning tanqidiy yondashuvida u yoki bu dinga koʻra yon bosilmaydi, balki, Bibliya haqidagi asosli dalillarga koʻra uning oʻzgartirilgan yoki olib tashlangan joylari, tekstologik xususiyatlari oʻrganiladi. Bu orqali esa, mazkur kitoblarning «ilohiy» yoki boʻlmasa tarixiy hujjat ekanligi xulosa qilinadi.

Adabiyotlar/ Литература/References:

1. А.Н.Херзогерский. Исагогика, или введение в книги Священного Писания Нового Завета. СПб., 1860.
2. Патзия Артур Г., Петротта Антони Дж. Изучение Библии: Карманный словарь. — Александрия: Ездра, 2006. — ст. «Библейский критицизм».
3. Стенли Дж. Гренц, Дэвид Гурецки, Черит Фи Нордлинг. Теологические термины: Карманный словарь. — Александрия: Ездра, 2006. — ст. «Библейская критика».
4. Исагогика // Мень А.В. Библиологический словарь: в 3 т. — М.: Фонд имени Александра Меня, 2002. — Т. 1: А—И.
5. А.А.Вождаев. Состав и методология библейской критики. Труды Нижегородской духовной семинарии.

6. В.К.Спирин, Основные направления развития библейской критики в XVII–XX вв. Труды Нижегородской духовной семинарии.
7. Бейль П.Ева // Исторический и критический словарь в двух томах. М.: Изд-во Социально-экономической литературы мысль, 1968.
8. Мисецкий Е.В. Библейская критика // Проблемы библейской историографии. М.: Изд-во «Белые пятна» российской и мировой истории, 2014.
9. Гарнак А.Ф. Миссионерская проповедь и распространение христианства в первые три века. М.: Изд-во Олега Абышко, 2007.
10. Ворохобов А.В. Основы библейской науки в Православной церкви // Дамаскин. Журнал Нижегородской духовной семинарии. Нижний Новгород, 2013.
11. А.А.Вождаев. Основные направления развития библейской критики в XVII–XX вв. Труды Нижегородской духовной семинарии, 87-127б.
12. Ernazarov O. «Diniy manbalarni qiyosiy o‘rganish». – Toshkent: O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi, 2022.
13. Muqaddas kitob. Muqaddas kitobni tarjima qilish instituti, Stokgolm, Shvetsiya – 2016.